

BAHAR XƏLİLOVA
Bakı Dövlət Universiteti
bxlilova.gmail @ com

DİLÇİLİKDƏ "KONSEPT" ANLAYIŞI

Açar sözlər: konsept, konseptosfer, anlayış, şüur, dünyanın mənzərəsi,

Ключевые слова: концепт, концептосфера, понятие, сознание, картина мира

Key words: concept, conceptalsphere, cognition, consciousness, linguistic picture of the world

Müasir dilçilikdən fərqli olaraq dilçilikdə dili abstrakt varlıq kimi tədqiq etmişlər. Müasir linqvistik araşdırmanın əsas xüsusiyyətləri dili insan onun şüuru, ətraf kerçəkliyi dərk etməsi və praktik fəaliyyətdə öyrənməsidir. Hər bir dilin xüsusi dünya mənzərəsi var və dil şəxsiyyəti deyimin məzmununu həmin mənzərəyə uyğun olaraq təşkil etməlidir. Buna görə də linqvokoqnitiv mahiyyətli yanaşmada dilin öyrənilməsində dil daşıyıcısının kimliyi ön plana çıxır.

İnsanın dünya haqqında biliklərinin formalaşmasının və mövcudluğunun ən mühüm üsulu dildir. İnsan təkcə dünyanı dərk etmir həm də onda yaşayır ki, bunun nəticəsi kimi onun dilində təkcə obyektiv gerçəklik əks olunmur, həm də dünyanı dərk edən subyekt öz ifadəsini tapır. Fəaliyyəti prosesində obyektiv aləmi əks etdirəndə insan idrakın nəticələrini sözlərdə ifadə edir.

Dillərin hər biri dünyanı özünəməxsus üsulla konseptuallaşdırır. Dil formasında əks olunmuş bu biliklərin məcmusu müxtəlif konsepsiyalarda gah "dil aralığı aləmi", gah "dünyanın dil reprezentasiyası", gah "dünyanın dil modeli", gah da "dünyanın dil mənzərəsi" adlandırılır. Biz əsas etibarilə sonuncu ifadəyə müraciət edirik, çünki o başqalarına nisbətən daha çox işlədilir.

Dünyanın mənzərəsi anlayışı insanın dünya haqqında təsəvvürlərinin öyrənilməsinə söykənir. Dünya insanla onun qarşılıqlı əlaqədə olduğu mühitdirsə, onda dünyanın mənzərəsi mühit və insan haqqında informasiyanın işlənməsinin nəticəsidir. Beləliklə, koqnitiv linqvistikanın nümayəndələri haqlı olaraq bildirirlər ki, dünyanın dil mənzərəsi şəklində əks olunmuş konseptual sistemimiz fiziki və mədəni təcrübədən asılı olub, bilavasitə onlarla bağlıdır.

Zahiri aləmin hadisə və predmetləri insan şüurunda daxili obrazlar formasında mövcuddurlar. A.N.Leontyevin (6, s.3-10) fikrincə, xüsusi "beşinci kvazölçü" var ki, insana onu əhatələyən gerçəklik tərəfindən verilir:

bu “məna sahəsi”dir, mənalara sistemidir. Bu halda dünya obrazlar sistemi olur.

Dünyanın dil mənzərəsi dünyanın xüsusi mənzərələri ilə (fiziki, kimyəvi və s.) bir sırada durmur, onlardan əvvəl gəlir və onları formalaşdırır, çünki insan həm dünyanı, həm də özünü dilə səbəb başa düşməyə qabildir, çünki ictimai tarixi təcrübə məhz dildə təsbitlənib saxlanılır. Dilin spesifikasiyaya səbəb onun daşıyıcılarının şüurunda müəyyən dil mənzərəsi yaranır və insan da onun prizmasından dünyanı görür.

Dünyanın dil semantika vasitəsilə kodlaşdırılmış mənzərəsi müəyyən müddətdən sonra bu və ya digər dərəcədə köhnəlmiş olur və yalnız başqa dil vasitəsi olmadığından ənənəvi olaraq sabiq oppozisiyaları canlandırır, yəni köhnələrin əsasında yeni mənalara yaranır. Belə demək mümkünsə, arxaik və semantik dil sistemləri və bu dil kollektivi üçün qüvvədə olan, onun törətdiyi, həmçinin onun davranış qanunauyğunluqlarında mətnlərdə təzahür edən aktual mental model arasında fərq yaranır.

Dünyanın dil mənzərəsi insanın dünyaya (təbiətə, heyvanlara, özünə) münasibət tipini formalaşdırır. O, insanın dünyada davranış normalarını, onun dünyaya münasibətini müəyyənləşdirir. Hər bir təbii dil dünyanı qavramağın və təşkilinin (konseptuallaşma) müəyyən üsulunu əks etdirir. Onda ifadə olunan mənalara müəyyən vahid baxışlar sistemində yığılır, bir növ kollektiv fəlsəfə yaradır və bu da “mütləq” qismində bütün dil daşıyıcıları üçün vacibləşir.

Beləliklə, dilin rolu yalnız məlumatın çatdırılmasında deyil, həm də hər şeydən əvvəl çatdırılmalı olanın daxili təşkilindədir. Sanki bir növ “mənalara məkan”, yəni dildə təsbit olunmuş dünya haqqında biliklər yaranır ki, konkret dil birliyinin milli-mədəni təcrübəsi mütləq ora əlavə olunur. Bu dildə danışanların dünyası, yəni dünyanın öz əksini leksika, frazeologiya, qrammatikada tapmış biliklər məcmusu kimi tapmış mənzərəsi formalaşır.

“Dünyanın dil mənzərəsi”ni adicə istiarə hesab etmək olar. Çünki əslində milli dilin spesifik xüsusiyyətləri vasitəsilə dünyanın nəə bir təkrar olunmaz, yeni obyektiv gerçəkliklərindən fərqli mənzərəsi yaradılır. Onun vasitəsilə yalnız dünyanın millət üçün əhəmiyyət daşıyan və onun fəaliyyətinin, həyat tərzinin və milli mədəniyyətinin spesifikasiyaları ilə şərtlənən predmetlər, hadisələr, proseslərin spesifikasiyaları əks etdirilir.

Dünya haqqında bilik adlandırılaraq biləcək dünyanın mənzərəsi fərdi və ictimai şüurun əsasında durur. Dil isə idrak prosesinin tələblərini yerinə yetirir. Dünyanın konseptual mənzərəsi müxtəlif adamlarda müxtəlif ola bilər. Müxtəlif adamlar dedikdə müxtəlif dövrlər, fərqli social, yaş qrupları, elmi biliklər sahələri və s. nəzərdə tutulur. Müxtəlif dillərdə danışan adamların müəyyən şəraitlərdə bir-birinə yaxın, hətta oxşar konseptual, eyni dildə danışan adamların isə fərqli dünya mənzərəsi ola bilər. Bu isə o

deməkdir ki, dünyanın konseptual mənzərəsində ümumbəşəri, milli və fərdi başlanğıclar vəhdətdə çıxış edirlər.

Dilçilikdə konsept terminin vahid tərifı mövcud deyildir. Konseptə verilən ayrı-ayrı təriflərdə bu və ya digər cəhət qabardılır ki, bu da fərqli mənzərələr yaradır. Dünya linqvistikasında konseptin tədqiqinə ilk dəfə S.A.Askoldov müraciət etmişdi. O hesab edirdi ki, konseptlərin əsas funksiyası əvəzetmədir, çünki düşünmə məhsulu olduğundan, konseptlər düşünmə prosesində eyni bir növdən olan çoxlu predmeti əvəz edirlər. Konsept həm real predmetləri, həm də predmet və ya real hərəkətlərin bəzi cəhətlərini əvəz edə bilər. D.S.Lixaçov Askoldovun fikrini davam etdirərək, konsepti “dil daşıyıcılarının şifahi və yazılı nitqdə istifadə etdiyi mənalardan riyazi ifadəsi”(7, s.281) hesab edir. Beləliklə, Askoldov və Lixaçovun tədqiqatlarından çıxış etsək, konseptlərin yaranma prosesini qavranılan rəngarəng gerşəkliyin minimum qədər sadələşdirmə prosesi kimi təsəvvür etmək olar. Məsələn, koqnitiv dilçiliyin nümayəndələri A.P.Babuşkin, E.S.Kubryakova, Z.D.Popova, İ.A.Sternin konseptin şərhində onun konseptin mental mahiyyətini onun fərdi şüur sahəsinə aid olmasını xüsusi qeyd edirlər (3, s.95). Linqvomədəni aspektin nümayəndələri N.D.Arutyunova, V.İ.Karaşık, Q.Q.Slışkin, Y.S.Stepanov, Y.M.Lotman və b. konseptin etnokultur şərtlənməsini qeyd edirlər. Əlavə edək ki, bu aspektlər biri digərini istisna yox, əksinə tamamlama münasibətindədirlər.

Müasir dilçilik üçün yeni bir anlayış hesab edilən “konsept” termininin meydana gəlməsi koqnitiv elmin inkişafı ilə bağlıdır. “Konsept” termini latın mənşəli “conceptus” sözündən alınmışdır, to concievere (dərk etmək) feili ilə eyni kökə malikdir (5, s.200). Dilçiliyə riyazi məntiqdən daxil olan konsept terminin tarixi yeni hesab edilsə də, əslində qədimdir. L.Şerba bu termini ilk dəfə 1927-ci ildə məruzəsində qeyd etmiş və “О тroyкoм аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании” adlı məqaləsində göstərmişdir (12, s.30). Buna baxmayaraq, bu terminin tarixi rus dilçiliyində S.Alekseyeva təxəllüsü ilə yazan S.Askoldovanın adı ilə əlaqələndirilir. Onun 1928-ci ildə “Русская Речь” jurnalında dərc olunan “Слово и концепт” adlı məqaləsi bu terminin dilçiliyə daxil olma tarixi kimi qəbul edilir (2, s.267). Həmin dövrdə bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən bu termin ənənəvi qəbul edilmiş “anlayış” termini ilə rəqabət apara bilməyib uzun müddət dilçilik terminləri cərgəsindən silinir. XX əsrin 90-cı illəri konsept termininin renessans dövrü (burada söhbət rus dilçiliyindən gedir) hesab edilə bilər. Danışma və anlama proseslərini insanın nitq təcrübəsinə aid edən L.Şerba konseptin müəyyən dil sisteminə malik dil materialından bəhrələnməsinə diqqəti yönəldirir, bu dil materialı isə öz növbəsində konkret tarixi və sosial vəziyyətlə, şəraitlə şərtlənir. Müəllifin dili ilə desək, konsept müəyyən sosial qruplar və konkret situasiyalarda danışan və

dinləyən arasında meydana gələn mənalı nitq vahidi olaraq dövrün dil üslubunu əks etdirir (12, s.39). Müasir dilçilikdə “konsept” termini şüurun mental və psixi resurslarını izah edən, dildə reallaşan vahid kimi qəbul edilir. Hazırda konsept müxtəlif cür şərh edilir: dil biliklərinin informativ, mental-psixi vahidi, obyekt haqqında ensiklopedik bilik, obyekt haqqında biliyin dildə kodlaşdırılması, gerçəklik haqqında mədəni şərtlənmiş görüşlər, birbaşa dil vasitələri ilə bağlı olmayan “ideya”, sözün “ənənəvi mənası” və s. Konsepti insan şüurunda mədəniyyət toplusuna bənzədən Y.Stepanov onu mədəniyyətin əsas vahidi adlandıraraq, qeyd edir ki, “konsept vasitəsilə mədəniyyət insanın mental dünyasına daxil olur.” Deməli, fərdin (habelə kollektivin) mövcud biliyini və təcrübəsini özündə ehtiva etdirən idrak vahidi kimi konsept həmçinin etnikmədəni səciyyə daşıyır (10, s.54). P.Frumkina konsepti mental struktur kimi təyin edir (11, s.28). Bununla bərabər, o qeyd edir ki, konsept psixikamızda mövcud olan ideal obyektidir, təbii olaraq eyni bir söz müxtəlif insanların psixikasında müxtəlif mental formaya uyğun gələ bilər.”

Linqvistik ədəbiyyatda konsept anlayışı müxtəlif cür şərh olunur. Məfhumun fərqli təriflərinin olması da bundan irəli gəlir. Dilçilərin çoxu konsepti “zahiri” kateqoriya aidliyi və daxili, ciddi məntiqi təşkilliyə malik məna strukturunun məcmusu hesab edir. Konseptin əsasında ilkin, sözün əsas mənasının modeli, yəni sözün bütün mənalарının invariantı durur. Bu halda konseptin mərkəzi və ətraf zonaları haqqında danışmaq olar. Özü də ətraf zona yeni törəmə mənalарının mərkəzi mənadan uzaqlaşmasına səbəb ola bilər. Zahiri və daxili tərəflər konseptin mərkəzi, bazis elementinə çıxarılır. Daxili struktur üçün o “həmin sözün bütün prototipik mənalарı, zahiri struktur üçün onun mənalарının hamısının kateqoriyalara bölgüsünün modeli” (8, s.65) qismində çıxış edir. İnsan “anlayışlar”, “obrazlar”, “dəyərlər” aləmində yaşayıb, ünsiyyətdə, fəaliyyətdə olanda, eyni zamanda mövcudluğun daha dərin səviyyəsində o, konseptlər aləmində yaşayır, ünsiyyətdə olur, düşünür, fəaliyyət göstərir.

Konsept sözü və anlayış yalnız öz daxili formalarına görə eynidirlər. Konsept və anlayış ayrı-ayrı elmlərin terminləridir. Konsept termini linqvistikada ötən əsrin sonralarında geniş istifadə olunmağa başlamışdır və əsasən kulturologiyada özünə yer almışdır. Konseptin əsas fərqi bundadır ki, o, dil və mədəniyyətin tədqiqində istifadə olunsada, özü nə dil, nə mədəniyyət, nə də hər ikisinin eyni zamanda sahəsində deyil. Konsept mental vahiddir, şüurun elementidir.

Konsept obyektin mövcud əlamətlərini özündə əks elətdirən biliklə bağlıdır. Konsept məzmununa görə daha zəngindir və bilavasitə mədəniyyət aləmi ilə bağlıdır.

Bütün konseptlərdə müxtəlif zamanlarda və müxtəlif dövrlərdə yaranmış ideyalar cəmlənir. Bu yerdə Y.S.Stepanovun konseptə verdiyi tərfi xatırlatmaq yerinə düşər. O qeyd edir ki, “konsept sanki insan şüurunda mədəniyyət ləxmasıdır, mədəniyyətin insanın mental aləminə daxil olduğu anlayışdır. Digər tərəfdən isə, konsept elə bir anlayışdır ki, insan özü onun vasitəsilə mədəniyyətə daxil olur, bəzi hallarda isə ona təsir edir” (10, s.40).

Anlayışlardan fərqli olaraq konseptləri düşünmək və duymaq mümkündür. Belə demək mümkündürsə, konseptlər emosiyalar, xoşlamaq, xoşlamamaq və bu kimi digər duyğuların predmetidir və bu hisslər, duyğular bir-birini inkar etmir. Onlar konseptləri doğuran üsulların rəngarəngliyini nəzərə çatdırırlar. Beləliklə, konseptlərin formalaşma prosesi gerçəkliyin dərki nəticələrinin insan yaddaşı hüdudlarına qədər ixtisar edilməsi və onların din, ideologiya, incəsənət və sairə ifadə olunmuş və mənimsənilmiş mədəni dəyərlərlə tutuşdurulmuşdur.

Konsept mədəniyyət vahidi olduğundan, onda qiymətləndirmə tərkib hissəsi də olmalıdır, çünki məhz qiymətləndirmə tərkib hissəsi konsepti başqa mental vahidlərdən fərqləndirir. Konsept şüurun elə strukturudur ki, onda solumun dəyərləri formalaşır.

Konsepti tədqiq obyektini əvəzləyən və onu öyrənmək üçün yaradılan model və ya konstrukt kimi nəzərdən keçirmək olar. Konspektlərin məcmusunun cəmi dəyərlər sistemini modelləşdirməyə imkan verir. Yalnız real gerçəkliyin dəyərləndirmə obyektı olan hadisələr konseptin yaranması üçün baza olur. Axı, obyektı qiymətləndirmək üçün insan onu özündən “keçirməlidir”, keçirmə və qiymətləndirmə məqamı isə mədəniyyət daşıyıcısının şüurunda hər hansı konseptin yaranması məqamıdır.

Konseptin bu kimi xüsusiyyətlərini fərqləndirirlər:

1. Konsept əşyaların öz aralarında qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirən mental reprezentasiyasıdır;
2. Konsept ideal obrazdır;
3. Konsept mütləq sözlə bildirilir (8, s.9-11)

Konseptlər dil şəxsiyyətinin fərdi şüurunda da, dil qrupunun kollektiv şüurunda da mövcuddurlar. Konseptlər şüurun və insan təcrübəsini əks etdirən informasiya strukturunun vahidləridir.

Şüuru təcrübə formalaşdırır. Şüur və təcrübə kollektiv də ola bilər, fərdi də. Deməli, fərdi və kollektiv konseptlərdən danışmaq olar. Kollektiv konseptlər isə mikroqruplar, makroqruplar şəklində, milli, sivilizasiya və ümumbəşəri ola bilər.

Hər iki qrup konsept tədqiqatçılar üçün maraq kəsb edir. Amma bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, fərdi konseptlər kollektivlərdən daha zəngin və rəngarəngdir, çünki “kollektiv şüur və təcrübə kollektivə daxil olan ayrı-ayrı fərdlərin şüur və təcrübəsindən şərti törəmədən başqa bir şey

deyildir” (6, s.16). Bu törəmə fərdi təcrübədə olan bütün unikalılıqları ixtisar etmək yolu ilə yaranır, fərdi konseptlər isə özlərində daha çox konsept ehtiva edirlər.

Digər tərəfdən, kollektiv konseptlər də diqqət cəlb edir, çünki onlar kollektiv şüurda ümumi bilikləri (obrazları, inancları, ehtimalları və s.) formalaşdırırlar.

Konseptologiyanın əsas mənbələrindən biri konsept və dil vahidlərinin nisbəti ilə bağlı olandır. Söz və konseptin ümumi ifadə planına malik olması faktı müəyyən elmi intriqa yaradır və bu da paradoksal fikir doğurur- konsrpt həm sözdür, həm də söz deyil. Xalq mədəniyyətinin müəyyən konsept-sözləinin təsviri elə həmin mədəniyyətin konseptləri ilə bağlı ola bilər. Təsvir olunan sözün başqa sözə münasibətini təsvir edəndə bizi maraqlandıran sözün qismən izahını əldə edirik.

Kommunikasiya prosesində konseptin fəallaşdırılması vasitələri qismində əsasən dil işarələri çıxış edirlər. Elə dil vahidləri vardır ki, onlar konsepti daha dolğun və ümumi şəkildə ifadə edə bilirlər. Bu vahidlər konseptin adıdır. Lakin bu ad heç də konseptin yeganə fəallaşdırma vasitəsi deyildir. İstənilən konsept müxtəlif işarə formalarında realizə oluna bilmək qabiliyyəti ilə səciyyələnir. “Konseptin işarə ilə ifadə potensialı nə qədər rəngarəng olarsa, bu konsept bir o qədər qədimdir və həmin dil kollektivi hüdudlarında onun qiymətlik dəyəri bir o qədər yüksəkdir”(8, s.18). Mövcud olduğu müddətdə konsept müəyyən dil vahidləri ilə əlaqələrini itirə və yenilərini qazana bilər. Beləliklə, konsept mədəniyyət, şüur və dil sahəsində elmi nailiyyətləri birləşdirməyə ünvanlanmış vahiddir, çünki o, şüura məxsusdur, mədəniyyətlə əsaslandırılır və dillə predmetləşir (8, s.9).

Müxtəlif sahələri əhatə edən konseptlər ümumilikdə milli dilin konseptsferini təşkil edir. Konseptosfera konseptlərdən ibarət fikri sferadır; o, fikri şəkillər, sxemlər, anlayışlar, freymlər, ssenarilər, qeşaltılar vasitəsi ilə ifadə olunur. Verbal nitqdə konseptosferanın ifadə vasitəsi dilin semantik sahəsidir və bu dil işarələrinin köməyi ilə öz ifadəsini tapır. Xalqın konseptosferasının mühüm bir hissəsi koqnitiv linqvistikanın predmeti olan dilin semantik sahəsi ilə ifadə olunur (1, s.69).

Məlum olduğu kimi, dilin semantik sahəsinin sememlərə yığınının onun inventarı deyil, mürəkkəb sistemidir. Bu sistem konsept və konseptosfera arasındakı münasibətlərlə səciyyələnir. Fikri fəaliyyət vahidi kimi konseptosferalararası münasibət konseptual əlamətə görədir, onlar dildəki mənə kimi nəzərdən keçirilir.

Şübhəsiz ki, xalqların konseptosferası konsept tərkibinə görə bir-birindən fərqlənir, yəni konseptosferanın milli xüsusiyyətləri həmin dilin semantik sahəsində öz əksini tapır. Müxtəlif dillərin semantik sahələrinin

müqayisəli təhlili ümumbəşəri universaliləri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Deməli, dilin semantik sahəsi konseptosfera kimi fikri məzmunla malikdir; onların fərqi yalnız ondadır ki, dil, məna, dil işarələri ilə ifadə olunan semantik sahə zərrəciyidir, konsept isə konkret dil işarəsi ilə bağlı deyil, o, müxtəlif işarələrlə ifadə oluna bilər. Konsept dil işarələri ilə xarici görkəm alır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, konseptosfera universal predmet kodundan ibarət fikri obrazlar oblastıdır. Fikir predmet kodu isə insanların informasiya bazasını, onun biliyini strukturlaşdırır.

Müasir dövrdə dilin semantik sahəsi dünyanın dil mənzərəsi anlayışı ilə sinonimlik təşkil edir. Dilin semantik sahəsi, bildiyimiz kimi, dilin nominativ vahidləri, dilin funksional vasitələri, dilin obrazlı vasitələri ilə ifadə olunur.

D.S.Lixaçyov qeyd edir ki, milli dilin konseptlər sferasını (və ya konseptsferin) xalqın mədəniyyətlə əlaqədə öyrənmək lazımdır. O qeyd edir ki, ” Konseptsfer xalqın mədəniyyəti, ədəbiyyatı, folkloru, elmi, təsviri sənəti zəngin olduqca o da zəngin olur, konseptsfer xalqın bütün tarixi təcrübəsi ilə əlaqədardır” (7, s.28). D.S. Lixaçyov konseptləri aşağıdakı qruplarda təsnif edir: universal (məsələn, ölüm, həyat), etnik (vətən, intelligensiya), qruplar (“səhnə” tamaşaçı və aktyorlar üçün), fərdi (bu konseptlər fərdi təcrübəsindən, dəyərlər sistemindən, mədəni səviyyəsindən tam asılıdır).

S.A.Koşarnaya hesab edir ki, konseptsfer konseptual sahələri əmələ gətirən konseptlərin birləşməsinin müxtəlif növləridir. Sahələrin birləşməsi isə konseptsferi əmələ gətirir (4,s.54). Z.D.Popova və İ.A.Sternin hesab edir ki, konseptlərin yaranma mənbəyi insanların idrak fəaliyyətidir. ” Konseptsfer fikri obrazlar sahəsini, insanların strukturlaşdırılmış biliklərini təmsil edir. Bundan başqa, konseptlər yetərinə nizamlı xarakter daşıyır. Konseptləri əmələ gətirən konseptlər özlərinin ayrı-ayrı əlamətlərinə görə digər konseptlərlə oxşarlıq, fərqlilik və hierarxiya sistem münasibətlərinə girirlər (9, s.18).

Şübhəsiz ki, konsept mental törəmə, yaddaş vahidi, fərdin psixi həyatından asılı olan şüurumuzun məhsuludur. O anlayışdan elmi təsvirin məhsulu kimi fərqlənir. Konseptin koqnitiv mənşəli olduğunu inkar etmək çətinidir, lakin bu o demək deyildir ki, konsept yalnız koqnitiv törəmə, təfəkkür vahidi və ayrıca şəxsin psixi resursudur, çünki o həm də mədəniyyət faktı, xalqın tarixidir. Konseptin mədəniyyətlə əlaqəsini inkar etmək, insan təfəkkürünün mədəniyyətlə əlaqəsini inkar etməyə bərabərdir. Konseptin məzmunu zəngindir və obyektin relevant (əsas) əlamətlərini əks etdirən biliklə əlaqədardır.

Konseptin vacib əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: konsept, bir tərəfdən, şüurun düşüncə, psixi resurslarının vahidi, digər tərəfdən isə

mədəniyyət faktı, vahiddir; konsept dinamik xarakterlidir və insanın psixi həyatının qanunauyğunluqlarına tabedir; digər konseptlərdən təcrid olunmuş formada mövcud ola bilməz, konseptlərin məcmusu konseptləri əmələ gətirir; çoxqatlı, çoxkomponentlidir; konseptin əsas funksiyası əvəzetmədən ibarətdir, çünki düşünmə fəaliyyəti prosesində eyni cinsli elementlər çoxluğunu əvəz edə bilər; verbal (sözlü) ifadə vasitələri ilə bağlıdır, onlar arasında leksik vasitələr əsas yer tutur; adətən, konsept birdən çox leksik vahidə, yəni müxtəlifcinsli vahidlərin bütün məcmusunun ifadə planı ilə uyğun gəlir; nitqdə tam ifadə olunmur, konseptin ifadəsinin bütün dil vasitələrini qeydə almaq mümkün deyildir; gerçəkliyin konseptləşdirilməsi konseptin işarələnməsi, ifadəsi və təsviri vasitələri yerinə yetirilir; konsept biliyin emalı, qorunması və çatdırılmasıdır; konsept mütəhərrik sərhədə və konkret funksiyalara malikdir; konsept ictimai səciyyə daşıyır, onun assosiativ sahəsi onun pragmatikasını şərtləndirir; konsept sözün leksik mənasının fərdin qazandığı təcrübə ilə qovuşmasının nəticəsidir; konseptlər yalnız düşünülür, həm də hissedilir; konsept dinamikliyi ilə səciyyələnilir.

Mürəkkəb mahiyyətli konseptlərin vahid təsnifatını vermək çətinidir. Lakin bununla belə konseptlərin təsnifatı istiqamətində xeyli cəhdlər olmuşdur. Həmin cəhdləri ümumiləşdirsək aşağıdakı mənzərəni əldə etmiş olarıq:

1) koqnitiv (konkret- hissi obraz, təsəvvür, sxem, anlayış, prototip, propozisiya, ssenari, qeşalt);

2) kulturoloji (konkret, nisbətən abstract konseptlər, dünyagörüşü universaliləri);

3) sosialinqvistik (etnomədəni, sosiomədəni və fərdi-mədəni)

4) məfhum (kosmik, sosioloji, psixoloji və s.)

Konseptlə bağlı dilçilər arasında ortaq fikir onun mürəkkəb struktura malik olmasıdır. Konsept baza (özək) və əlavə koqnitiv əlamətlərdən təşkil olunmuş şərh edilən (periferiya,ətraf) sahəyə malikdir.Konseptlər dünyanın konseptual mənzərəsini yaradır və dünyanın dil mənzərəsində əks olunurlar.

Mürəkkəb və çox planlı struktura malik olan konseptdə konkret, mücərrəd, emosional, etnik, universal, rəşional, ümumxalq, o cümlədən fərdi xüsusiyyətlər olduğundan, konseptə yeganə tərifin verilməsi və onun bir istiqamətdə araşdırılması çətinləşir. Qeyd edək ki, “konsept” termininin şərhində ehtiva olunan müxtəlif yanaşmalar bir-birini inkar etmir, əksinə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, kompleks şəkildə onu tədqiq edir. Müasir dilçilikdə konseptlər mühüm yer tutur, buna görə də onların tədqiqi olduqca vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyeva N. “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında türkçülük konsepti (1918-1920-ci illərin materialları əsasında)” // Terminologiya məsələləri, №1, Bakı-Elm-2014, 69-80
2. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. М., 1997. с.267-279
3. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка // Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996, 103 с
4. Кошарная. С.А Языковая личность в контексте этнокультуры- М., 1997. 824 с.
5. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов (под общей редакцией Е.С. Кубряковой). - М.: Изд-во МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. 245 с.
6. Леонтьев А.Н. Общение как объект психолингвистического исследования. М., 1975, стр.3-17.
7. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность: Антология / Под ред. В.П. Нерознака. М.: Academia, 1997, с. 280-287
8. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику: Учебное пособие— М.: Флинта: Наука, 2004. 296 с
9. Попова З.Д. Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Восток-Запад, 2007, стр.35
10. Степанов Ю.С. Константы // Словарь русской культуры. Опыт исследования. М., 1997. 824 с.
11. Фрумкина Р.М. Концепт, категория, прототип // Лингвистическая и экстралингвистическая семантика. - М.: ИНИОН, 1992. - С. 28-43
12. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - Л., 1974. с.24-39

Б.Халилова

**Понятие «Концепт» в лингвистике
Резюме**

В этой статье рассматривается понятие «концепции». В статье сущность концептуальной концепции изучается в современной лингвистике. Основными особенностями современного лингвистического исследования являются тот факт, что язык представляет собой восприятие его сознания и его практическое применение. Выражает результаты человеческого познания, отражая объективный мир в процессе действия. Каждый из языков превращает мир в уникальный

путь. Концепция- картина мира основана на изучении человеческого воображения. Понятие концептуализма в лингвистической литературе трактуется по-разному. Концепции, которые охватывают различные области, как правило, составляют концепцию национального языка. Понятия, охватывающие различные области, как правило, составляют концепцию национального языка. Трудно отрицать, что концепция когнитивного происхождения есть, но это не означает, что эта концепция является только когнитивным происхождением, психикой и психическим здоровьем, это тоже факт культуры, история народа. Концепции в современной лингвистике играют важную роль, поэтому их исследование имеет решающее значение.

B.Khalilova

**The cognition of "Concept" In Linguistics
Summary**

This article discusses the concept of the concept. The main features of modern linguistic research are the fact that language is the perception of its consciousness and its practical application. It expresses the results of human cognition, reflecting the objective world in the process of action. Each of the languages turns the world into a unique way. The concept of ideology is based on the study of human imagination. The concept of conceptualism in linguistic literature is interpreted differently. Concepts that cover different areas usually form the concept of a national language. It differs from concept as a product of scientific description. It is difficult to deny that the concept of cognitive origin exists, but this does not mean that this concept is only a cognitive origin, psyche and mental health, but the fact of culture is the history of the people. Concepts in modern linguistics play an important role, so their study is crucial. In this article, the essence of the conceptual concept is studied in modern linguistics.

Rəyçi: Məmmədəli Novruzov
Filologiya elmləri doktoru, professor